

РӘСМИЙ ЕМЕС ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЯЛ АДАМ АТЛАРЫ

Аўезмуратова Нуржамал

Қарақалпақ мәмлекетлик университети докторанты

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703657>

Рәсмий емес қарақалпақ хаял адам атлары исмди қысқартыў хәм қосымша аффикс жалғаў арқалы жасалады. Исмди қысқартыў қубылысы бир сөзден қуралған исмлерге де, еки сөзден қуралған исмлерге де тийисли болып табылады.

Бул орында еки өзгешеликти айтыў орынлы. Қоспа исмнің қысқарған формасы жай исмге айланады. Қысқарған формадағы исмлер толық формалары сыяқлы өз алдына жекке исм сыпатында күнделикли турмыста қолланыла береді. Мәселен, *Гүлай* (Гүлайда, Гүлайым), *Бийби* (Бийбияжар, Бийбияйша, Бийбияйым, Бийбиянар, Бийбигүл, Бийбияжамал, Бийбияжан, Бийбиязада, Бийбиямериям, Бийбияназ, Бийбияраба, Бийбиясара, Бийбияхан), *Минай* (Минайхан, Минайша, Минайым) хәм т.б. Сондай-ак исмнің толық хәм қысқарған формалары тең хуқуқлы атама сыпатында тилде жасайды.

Исмлердің қысқарыўы ҳаққында сөз болғанда, бул қубылыс еки жағдай менен байланыслы екенлигин атап өтиў керек болады: 1) атаманы айтыў ушын қолайлы формаға келтириўге умтылыў хәм 2) баланы оның атын айтып еркелетиў себепли атама формасы өзгериске ушырайды. Хәр еки жағдайда да атама өзиниң тийкарғы формасынан басқа формаға өтеди.

Исмнің қурамындағы бир элементнің түсип қалыўы хәр түрли позицияларда ушырасады.

1. Исмнің кейинги компоненти түседі: Бағдагүл→ Бағда, Бахтыгүл→ Бахыт.

2. Исмнің қурамындағы бир буўын түседі: Сәрбиназ→Сәрби, Зубайда→Зубай, Гүлайым → Гүлай.

Бундай қысқартыўлар сөйлеў тили ушын тән қубылыс. Тек өзара сөйлесиўде ғана тыңлаўшының исми басқа сөйлеўшилерге бурыннан мәлим болғанлықтан, қысқартылып айтылады. Басқа жағдайда бундай қысқарыў арқалы адамның ҳақыйқый исмин билиў ушын қыйыншылық туўғызады.

Исмнің қысқарған формасы сөйлеў тилинде көплеп ушырасады. Соны да айтып өтиў керек, бир исм еки ямаса оннан да артық формада қысқартылыўы мүмкин. Төменде исмлердің қысқарыўында исмнің қысқарған формасына қосылатуғын аффикслерди келтиремиз [Сайымбетов О. 2000].

-ш аффикси. Бул аффикс хаял адам атларын қысқартыўда көбирек қолланылады: *Айнаш* (Айнагүл, Айнахан, Айгүл хәм т.б), *Айпаш* (Айпара, Айпарша, Айпаршын), *Багдаш* (Бағдагүл, Бағдахан), *Бийбиш* (Бийбиажар, Бийбиайша, Бийбигүл, Бийбижамал, Бийбимәриям, Бийбиназ, Бийбираба, Бийбисара, Бийбисәнем, Бийбихатша, Бийбихатыйша), *Гүләш* (Гүлнара, Гүлайша, Гүлайым, Гүлбазар, Гүлзада, Гулистан, Гүлхан хәм т.б), *Дилиш* (Дилара, Диларам, Дилназ, Дилфуза), *Жумаш* (Жумабийке, Жумагүл, Жумахан), *Зийбаш* (Зийбагүл, Зийбахан), *Қалыш* (Қалбазар, Қалбийке, Қалзийра, Қаллыгүл, Қаллыхан), *Лалаш* (Лалагүл, Лалахан), *Мәрияш* (Бийбимәриям, Мәриямгүл), *Ораш* (Оразгүл, Оразхан, Оралхан, Орынгүл), *Пердеш* (Пердебийке, Пердегүл, Пердехан), *Сапаш* (Сапарай, Сапаргүл, Сапархан, Сәпиўра), *Сәнеш* (Гүлсәнем, Палсәнем, Сәнегүл, Сәнемгүл, Сәнемхан, Шахсәнем), *Тазаш* (Тазагүл, Тазахан), *Тураш* (Турғангүл, Турдыгүл, Турсынай), *Шайдаш* (Шайдагүл, Шайдахан) хәм т.б.

- қ аффикси: *Базақ* (Базаргүл, Базархан), *Гүбақ* (Гүлбәхәр), *Гүлбақ* (Гүлбазар, Гүлбәхәр), *Гүлнақ* (Гүлпаршын), *Жумақ* (Жумабийке, Жумагүл, Жумахан), *Мырзақ* (Мырзагүл), *Улбақ* (Улбосын) хәм т.б.

- н аффикси: *Азон* (Азада, Айзада, Арзайым, Әзийза, Әзийма), *Айдан* (Айжамал, Айымгүл, Гүлайда), *Айдон* (Айдана), *Айзон* (Азада, Айзада), *Айнош* (Айнагүл, Айнура, Айымгүл), *Айпан* (Айпарша), *Арзон* (Арзайым), *Базан* (Базаргүл, Бийбизада), *Бийбан* (Бийбисара), *Бийбон* (Бийбиайым, Бийбиназ, Бийбинур, Бийбисара, Бийбихатыйша), *Гүлән* (Гүлнара, Гүлайым, Гүлайда, Гүлжамал, Гулистан хәм т.б), *Гүлен* (Гүлайым), *Дилан* (Диларам, Дилбар), *Дилон* (Дилбар, Дилназ, Дилфуза), *Зийбан* (Зийбагүл), *Қалон* (Қалбийке), *Қызан* (Қызларгүл), *Лалон* (Лалагүл), *Марон* (Маржангүл), *Назен* (Назийра, Назлыбийке, Назлымхан), *Назон* (Назийра, Назлымхан), *Перон* (Пердехан, Перийда, Перийзат), *Рәўан* (Рәўия), *Сайон* (Сайёра, Саятхан), *Сапон* (Сапаргүл), *Сәсен* (Сәрсенгүл, Шахсәнем), *Тазан* (Тазагүл, Тазахан), *Турен* (Турғангүл), *Улан* (Улбосын, Улзада), *Улен* (Улмекен), *Хүрлен* (Хүрлиман), *Шадан* (Шадыгүл) хәм т.б.

Исмлердиң еркелетиў, жақсы көриў арқалы хәр түрли формаларды пайда еткен барлық жағдайларды белгили бир нызамлылықларға сүйенеди деп айтыў қыйын. Мәселен, *Гәўхар* исми еркелетиў арқалы *Гәўан*, *Гәўик*, *Гәўиш*, *Гәўка*, *Гәўкаш*, *Гәўхаш* формаларын алады. Көринип турғанындай *Гәўхар* исми негизги формасынан узақласып, басқалар ушын анық емес, белгисиз жағдайға келмекте. Исмниң еркелетиў формасы тек оны қолланып атырған адамға хәм шаңарак ағзаларына ғана түсиникли болады. Демек, исмниң еркелетиў формалары ситуатив формалар есапланады. Исмниң қысқарған формалары рәсмий исм емес, сөйлеў

процесинде жүзеге келетуғын жағдай болып табылады. Исмнің еркелетиў формасы адамның толық исми орнында бәрқулла қолланылса ғана, оны исмнің нызамлы қысқарған формасы деп айтыўға болады.

Адамның исмин айтып оған хұрмет көрсетиў, жақынлықты билдириў, оны еркелеў, сүйиў мүмкин. Әсиресе, ата-аналардың өз перзентин еркелетиўи, жақынларына болған сезимлеринде хәм эмоционал қатнасықларында исмди түрли формаларда өзгертип тәкирарлаў әхмийетли орын тутады. Мәселен, *Дилбар* исми *Дилаш*, *Дилашим*, *Дилим*, *Дилишим* хәм басқа формаларда айтылады. Айырым жағдайларда мине усындай еркелетиў-сүйиў себепли исм пүткиллей басқаша формаға кирип кетеди хәм оның онлаған еркелетиў формалары жүзеге келеди.

Исмлердиң қысқарыўы себепли болатуғын фактор көп буўынлы ямаса айтылыўы қыйын исмлерди айтыўды аңсатластырыў, сөйлеў органларына жеңиллик туўдырыў болып табылады.

Адам атларының қысқарыў процеси ономастикалық универсалиялар қатарына киреди. Себеби көп санлы фонемалар, буўынлар, морфемалардан туратуғын атамалар тек ғана қағазда жасай алады. Күнделикли турмыста болса, адамлар қысқа формалардан көбирек пайдаланады.

А.В.Суперанская қысқарған адам атлары менен еркелетиўши хәм субъектив баға формалы адам атлары арасындағы айырмашылық ҳаққында түсиниктиң еле де жетерли анық емеслигин көрсеткен:

«Қысқартыўдың тийкарғы идеясы – оны қолланыўды жеңиллестириў. Қәлеген сөзлер қысқарыўы мүмкин, ал адам атларында олар биреўге қаратылып айтылатуғын болғанлықтан, көп қолланылады. Адам атларының қысқарыўы, биринши гезекте, структуралық, морфологиялық хәм ҳақыйқый объектив процесс, ал субъективлик баға пүткиллей басқаша жобадағы фактор, эмоционаллық, социаллық, психологиялық хәм хәмме ўақытта субъективлик жобадағы фактор» [Суперанская А.В. 1969].

Демек, қысқарған адам атларын, олардың қурамындағы айырым сеслердин, морфемалардың, компонентлердиң түсип қалыўы арқалы, ал субъектив баға формалы адам атларын еркелетиўши, киширейтиўши аффикслердиң хәм аффикслик мәниге өткен сөзлердиң (аффиксоидлардың) жалғаныўы арқалы пайда болған деп айырып қарағанымыз дурыс.

Исмлердиң қысқарыўынан жаңа исм жасалмайды, ал толық исмнің формалары вариантлары пайда болады. Демек, жоқарыда келтирилген исмлердиң қысқарған формалары жаңа исм емес, ал исмнің белгили бир мақсетте қысқарттырылған сөйлеў формасы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. М., «Наука», 1969.
2. Баскаков Н.А. Элемент гүл «роза цветок» в составе каракалпакских женских имён. // Ономастика Средней Азии. М., «Наука», 1978.
3. Сайымбетов О. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Нөкис, «Билим», 2000.